

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Karlo Mlakar

**SPINOZINA ETIKA:
POJAM SLOBODE KAO SPOZNATE NUŽNOSTI**

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Ante Čović

Zagreb, travanj 2014.

Sadržaj

1. Uvod.....	4
2. O nužnosti.....	5
2.1. Supstancija (i atributi) i modusi.....	5
2.2. Determinizam unutar panteizma.....	7
2.3. Nužnost – rezime.....	8
3. O spoznaji.....	9
3.1. Konceptija paralelizma.....	9
3.2. Vrste spoznaje.....	11
4. O slobodi.....	12
4.1. Slobodna supstancija.....	13
4.2. Slobodan čovjek.....	13
4.3. Sloboda kao najveća vrlina.....	17
5. Zaključak.....	18
6. Literatura.....	21

Spinozina etika: pojam slobode kao spoznate nužnosti

SAŽETAK

Cilj ovoga diplomskoga rada je razrađeno izložiti ideju slobode, definiranu kao spoznata nužnost, koju je zagovarao sedamnaestostoljetni nizozemski filozof *Baruch de Spinoza* (1632, Amsterdam – 1677, Den Haag). Svaka od spomenute tri bitne komponente iz podnaslovne sintagme (sloboda – spoznaja – nužnost) obrađena je u zasebnom poglavlju te je, na kraju, pojam slobode doveden u vezu s naukom o moralu.

Sloboda kao spoznata nužnost odnosi se isključivo na čovjeka. Nužnost pripada Bogu ili prirodi, shvaćenoj panteistički, koja može biti spoznata samo posebnom vrstom spoznaje zvanom intuicija i koja, nadalje, kao najviše sposobnost duha uspostavlja adekvatnu samorealizaciju čovjeka – slobodu, a ujedno i istinsku sreću ustrojenu kao *amor Dei intellectualis* (tj. kao intelektualna ljubav prema Bogu).

KLJUČNE RIJEČI

Panteizam, determinizam, intuicija, sloboda, intelektualna ljubav prema Bogu.

Spinoza's ethics: the idea of freedom as comprehended necessity

ABSTRACT

Aim of this work is elaborated exposure of the idea of freedom, defined as comprehended necessity, which was stated by seventeenth century dutch philosopher *Baruch de Spinoza* (1632, Amsterdam – 1677, The Hague). Each of three mentioned essential components of subheading phrase (freedom – comprehension – necessity) was described in separate chapter and, at the end, the freedom term was related to the domain of ethics.

Freedom as comprehended necessity is related exclusively to human being. Necessity belongs to God or nature, meant in pantheistic sense, which can be comprehended only by special kind of knowledge called intuition and which, further, as spirit's supreme capability establishes adequate self-realization of human – freedom, and withal the true happiness formed as *amor Dei intellectualis* (i.e. as intellectual love of God).

KEY WORDS

Pantheism, determinism, intuition, freedom, intellectual love of God.

1. Uvod

Cilj ovoga diplomskoga rada je razrađeno izložiti ideju slobode, definiranu kao spoznata nužnost, koju je zagovarao sedamnaestostoljetni nizozemski filozof *Baruch* (latinizirano *Benedictus*) *de Spinoza* (1632, Amsterdam – 1677, Den Haag), pokazati na koji se način ona uklapa u djelokrug etike te propitati i eventualno se suprotstaviti mišljenome na mjestima koja to dopuštaju. Kako bismo stigli do razumijevanja spomenutog filozofema, koji se odlikuje originalnošću, dubinom i zanimljivošću, ali i neuobičajenošću (kao što to po običaju biva s filozofskom istinom), bit će potrebna eksplikacije ostalih pojmova Spinozina filozofskoga sistema, a to će ovaj tekst također nastojati pružiti. Svaka od spomenute tri bitne komponente iz podnaslovne sintagme (sloboda – spoznaja – nužnost) dobit će zasebno poglavlje i na kraju, kao što je najavljeno, bit će obrazloženo i uvrštavanje definienduma u sam nauk o moralu. Temeljno djelo kojim ćemo se služiti bit će Spinozino najvažnije djelo punog naziva „Etika: geometrijskim redom izložena i u pet dijelova podijeljena“, a korisne stavove pronaći ćemo i u „Teološko-političkoj raspravi“, „Raspravi o poboljšanju razuma“ i ostalima.

*

„Etiku“ je Spinoza pisao punih petnaest godina i ona predstavlja sintezu njegova cjelokupnoga filozofskoga rada. Zajedno s većinom njegovih djela, ovaj kompleksan i težak tekst objavljen je tek posmrtno 1677. godine u knjizi „Posmrtna djela: B.d.S.“, bez imena izdavača, mjesta izdavanja i autora predgovora. Razlog tomu je neprijateljska klima intelektualne Europe koju su stvorile već iznesene ideje, a među protivnicima bili su tadašnji veliki znanstvenici, teolozi i filozofi (poput Leibniza); zbog kritike Biblije i biblijskih tekstova u mladosti i kasnije u anonimno objavljenoj, skandaloznoj za ono vrijeme „Teološko-političkoj raspravi“ (1670)¹, Spinoza je najprije 1656. godine bio ekskomuniciran iz židovske zajednice i anatemiziran (čime je, između ostaloga, zabranjeno s njime komunicirati, približavati mu se i čitati njegove spise), a s vremenom je stekao reputaciju najgrešnijeg i najopasnijeg čovjeka onoga vremena te etikete poput „inkarnacija sotone“ i „princ ateista“². Unutar tada aktualnoga racionalističkoga konteksta gdje razum kao kriterij

---

¹ Šentija, Josip (ur.). *Opća enciklopedija*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1981. Sv. 7. Str. 450.

² Šajković, Radmila. „Filozofija Baruha de Spinoze“. U: Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 5.

istine načelno odbacuje religijsko i mističko nasljedstvo³, anti-ateizam „starih“ intelektualaca počeo je zadobivati sve više oponenta. Stoga nam razmišljanja našega filozofa, smatrana opasnim za religiju i ondašnji javni poredak, nagoviještaju drugačiji pogled na stvari i opravdano stvaraju očekivanja subverzivnoga garda.

2. O nužnosti

2.1. Supstancija (i atributi) i modusi

Nužnost je jedan od temeljnih pojmova Spinozina filozofskoga sistema koji se može nazvati panteističkim i determinističkim. Budući da se sve nastoji objasniti vezano za Boga (i iz Boga, kako ćemo vidjeti) i kao nužno te tako ukazati na put kojim će etika ići, eksplikacija kreće od definicije Boga sa samoga početka „Etike“ gdje je on definiran kao apsolutno beskrajno biće i supstancija, a uz pomoć ostalih definicija i aksioma izvedeni su daljnji stavovi bitni za njegovu odredbu (imajući u vidu da se o odredbama Boga može govoriti tek uvjetno, o čemu kasnije). Odmah pri tom bilo bi dobro kazati nešto o u djelu prisutnoj metodi filozofskoga mišljenja i izlaganja teksta, barem iz dva razloga. Spinoza filozofirajući polazi od definicija, aksioma i postulata iz kojih potom izvodi postavke i pravi dokaze. Tu dedukciju, nalik onoj geometrijskoj, zovemo geometrizmom, na temelju čega se primjećuje i fascinacija tadanjom najprestižnijom prirodnom znanosti, matematikom, ali i utjecaj Euklida, Nikole od Amienssa i Descartesa⁴. Nadalje, ona nam je zanimljiva i iz razloga što njezina implementacija nije samo formalne prirode, već odgovara poretku prirode same, prirode lišene slobode, slučajnosti i ciljeva.

Geometrizmom izveden i građen na pojmu sveprožimajućega Boga panteizam, dakle, i konvergentni mu determinizam čine osnovni Spinozin nauk⁵ i bolje ga treba shvatiti počevši od iščitavanja značenja supstancije.

---

³ Ravlić, Slaven (ur.). *Hrvatska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2008. Sv. 8. Str. 344.

⁴ Atanasijević, Ksenija. „Komentari na Spinozinu Etiku“. U: Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 311.

⁵ Šajković, Radmila. „Filozofija Baruha de Spinoze“. U: Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 7.

A

Supstancija je ono što jest u sebi, što naspram konačnih stvari, koje su u drugome, podrazumijeva da je beskonačna, jedna jedina i temelj na kojem stvari postoje. Da je tomu tako govori nam dokaz prema kojemu bi morala postojati druga supstancija koja bi ograničavala prvu, ali takvo nešto nije moguće jer bi ta druga morala biti u prvoj, a tada ne bi bila supstancijom. Biti supstancije, dakle, pripada postojanje te se ona karakterizira i kao uzrok sebe same (*causa sui*). Spinoza kaže odmah prvom definicijom: „Pod uzrokom samoga sebe razumijem ono čija bit sadrži u sebi postojanje, ili ono čija se prirode ne može shvatiti drukčije nego kao postojeća“⁶.

Apstraktnost beskonačne supstancije poprilično je teška misao za smrtnike (sjetimo li se Aristotela, što se spoznajom ide više, to postaje teže, tvrdi u „Metafizici“) – Leibniz je, primjerice, odbacuje s averzijom kao nonsens⁷ – jer se njezina priroda opire svakoj određenosti (a time i misaonoj jasnoći, mogućnosti pravljenja „slike činjenica“, sjetimo li se Wittgensteina) zato što *determinatio est negatio*⁸: nešto beskonačno, prema logici, nema oblik koji bi ga činio konačnim, koliko god to razumu bilo teško shvatiti. Nešto u-obličiti značilo bi negirati ga po pitanju apsolutnosti, beskrajnosti.

B

Takvu supstanciju bez određenja čine isto takvi atributi. Atribut je ono što razum opaža na supstanciji kao da čini njezinu bit. Oni, dakle, izražavaju njezinu bit i zapravo se od nje ne razlikuju. U kritici se često pitalo zašto Spinoza koristi dva izraza za istu stvar (ili „stvar“), što je dovelo do različitih stajališta i rješenja, međutim, ovaj *locus desperatus* mogao bi ispravno tumačenje imati u sljedećem navodu:

*Pod supstancijom razumijem ono što u sebi jest i što se sobom shvaća, to jest ono čiji pojam ne uključuje u sebi pojam neke druge stvari. Pod atributom razumijem potpuno isto, jedino s tom razlikom što se atribut naziva tako u odnosu na razum koji supstanciji pripisuje jednu ovako određenu prirodu*⁹.

---

⁶ Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 15.

⁷ Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Izabrani filozofski spisi*. Zagreb: Naprijed, 1980. Str. 212.

⁸ Šajković, Radmila. „Filozofija Baruha de Spinoze“. U: Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 34.

⁹ Ibid. Str. 35.

Atributi su vječni jer izražavaju bit supstancije koja je postojanje ili vječnost, i to moraju sadržavati u sebi. Njih ima beskonačno mnogo, ali ljudski razum poznaje samo dva: atribut prostiranja (materije) i atribut mišljenja¹⁰.

C

Iz atributa, nadalje, proizlazi beskrajno mnogo modusa. Modus je definiran kao stanje supstancije ili ono što je u drugome, pomoću čega se i shvaća. Drugim riječima, modusi su pojedinačne, konačne stvari i njihova bit ne sadrži u sebi postojanje, već je uzrok njihovoga postojanja, trajanja i biti supstancija. „Što god postoji“, reći će Spinoza, „postoji u Bogu i bez Boga ništa ne može postojati niti se shvatiti“¹¹.

2.2. Determinizam unutar panteizma

Ovakav pogled na svijet iznjedrio je razliku koja sve postojeće dijeli na dvije sfere. Spinoza, posudivši izraze talijanskoga filozofa Giordana Bruna (1548–1600) i stvorivši ontološku sinonimiju, govori o stvarajućoj prirodi (*natura naturans*) i stvorenoj prirodi (*natura naturata*): kako osim supstancije i modusa ničega nema, priroda koja stvara obuhvaća supstanciju ili njezine attribute, a stvorena priroda je sve ono što proizlazi iz božjih atributa ili iz nužnosti božje prirode. Ova relacija, obuhvaćena čuvenom sintagmom „Bog ili priroda“ (*Deus sive natura*) posjeduje imanentističku oznaku, a ujedno je i dokaz protiv transcendentnosti Boga zagovarane u kršćanstvu i židovstvu. Bog je imanentni ili unutrašnji uzrok stvari, on ne prelazi nego ostaje u sebi. Jer, kao prvo, uzrok je stvari koje su u njemu, a kao drugo, osim njega ne postoji drugi Bog¹².

Supstancija se od atributa ne razlikuje, ona je na neki način skup atributa i nikakva posebnost kraj toga. Mogli bismo reći i da se radi o isprepletenosti materijalnosti (po sebi), misaonosti (po sebi) i bezbroj ostalih atributa koji čine ono primarno Jednoga (supstancijalnost Boga, prirode) unutar kojega se potom modalno formira ono sekundarno i tako se to Jedno ili Postojanje zaokružuje, zatvara. Supstancija/atributi izjednačava(ju) se pritom sa postojanjem samim: „[p]rirodi supstancije pripada postojanje“¹³, a sve ostalo su varijacije onog što jest tj. bitka (koji je možda i najtraženiji „dragulj“ u povijesti filozofije i predmet velikog pitanja: što

---

¹⁰ Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 22.

¹¹ Ibid. Str. 30.

¹² Ibid. Str. 31.

¹³ Ibid. Str. 28.

jest ono jest?). Božja je bit ujedno i moć kojom Bog sam postoji i čini da sve stvari na izvjestan način postoje i rade, a kako iz Boga slijedi beskrajno mnogo tako ne postoji niti jedna stvar koja ne bi prouzročila neku posljedicu. Te stvari ili modusi su određeni od Boga da nešto rade, sami od sebe ne mogu postati neodređeni¹⁴, a isto se tako međusobno određuju u stvarnoj interakciji. O kakvom se zapravo odnosu radi Spinoza objašnjava u postavci 28 prvoga dijela i njezinoj primjedbi:

Svaka pojedinačna stvar, ili svaka stvar koja je konačna i ima ograničeno postojanje, može postojati i biti određena za djelovanje samo ako je za postojanje i djelovanje određena od drugog uzroka koji je isto tako konačan i ima ograničeno postojanje. (...) I tako u beskonačnost¹⁵.

Ovdje je dakako naznačen i problem odnosa stvarajuće i stvorene prirode, općeg i pojedinačnog, inače stalni problem idealističkih sistema (primjerice, aristotelovski horizont), uvid u koji će nam biti značajan za *trouville* slobode. Naime, Spinoza to ovako objašnjava. Sve što proizlazi iz beskrajne i vječne prirode atributa mora biti isto tako beskrajno i vječno, stoga ono konačno, posredstvom vječnih modusa (posebne vrste modusa), proizlazi iz Boga koji je „promatran kao aficiran nekim modusom“, koji je dakle afekcija, ono stvoreno. Bog je tako stavljen u jedan način postojanja, on je i konačan i kao takav doveden pod zakonitost uzrok-posljedica. Na temelju ovoga vidimo da niti jedna stvar nije slučajna nego da je sve određeno iz principa Božjih i da stvari nisu mogle biti proizvedene nikakvim drugim redom nego što su bile proizvedene. Time je obrazovano stajalište koje zovemo determinizam, što s druge strane ucrtava put našem razumijevanju slobode, ali možda na prvi pogled stvara i konfuznost. O tome kako je ikakva sloboda uopće moguća, eksplicirat će se kasnije.

2.3. Nužnost – rezime

Na početku odjeljka bila je spomenuta nužnost, zadana kao cilj ovog dijela istraživanja, i nju ćemo eksplicitno dovesti u vezu s pojmovima koje smo dosad obradili. Spinoza je gotovo uvijek rabi uz posesivnogenitivne zavisnice u obliku „nužnost božanske prirode“. Upravo je o tome i riječ. Bog je nužan i to upravo takav kakav jest: supstancija beskonačna i nedjeljiva zajedno sa svojim radnjama tj. proizvodnjom modusa i određivanjem njihovih ponašanja.

---

¹⁴ Ibid. Str. 29.

¹⁵ Ibid.

Ovdje valja spomenuti za nas posebno važnu postavku 11 iz prvog dijela „Etike“:

Nužnim načinom postoji Bog ili supstancija koja se sastoji iz beskrajno mnogo atributa od kojih svaki izražava vječnu i beskrajnu bit¹⁶.

Niti jednoj postavci u ovome najznačajnijemu Spinozinome djelu nije dodijeljeno toliko dokaza, čak tri. Nužnost Boga tako se opravdava ovim tvrdnjama:

- 1) Sve ono što se može shvatiti kao da ne postoji ne sadrži u sebi postojanje, a budući da je Bog *causa sui*, što će reći da sadrži postojanje u sebi, nije ga moguće shvatiti kao nepostojećeg.
- 2) Svaka stvar mora imati uzrok ili razlog zašto postoji ili zašto ne postoji i on se mora nalaziti u njenoj prirodi ili van nje. Kada bi se uzrok koji negira Božje postojanje nalazio izvan njega, tada bi on morao biti iste prirode, tj. isto Bog, čime bi se i dalje dopuštalo da on postoji. Kada bi se pak uzrok nepostojanja Boga sadržavao u njemu samome, bila bi to proturječnost i samim time nemogućnost takvog su-postojanja.
- 3) Samo po sebi bilo bi besmisleno da su postojeće konačne stvari moćnije od beskonačnog bića ukoliko moć razumijemo kao mogućnost postojanja¹⁷.

3. O spoznaji

3.1. Konceptcija paralelizma

Poslije ontoloških spekulacija, Spinoza se počinje koncentrirati na prirodu čovjeka u kojoj postepeno iznalazi i svojstvo spoznaje.

Bit se čovjeka sastoji od izvjesnih načina postojanja ili modusa božjih atributa, i to atributa prostiranja i atributa mišljenja¹⁸. Odnos je ovakav: utvrđeno je aksiomatski da čovjek misli, što uključuje i to da on opaža mnoge stvari, a predmet tih misli ili ideja jesu tijelo i modusi mišljenja i ništa drugo. Takav zaključak slijedi također iz aksioma prema kojemu je činjenica da mi imamo ideje tijela (tjelesnih stanja) i ideje mislenih modusa te iz tvrdnje da moramo opaziti sve što se događa u predmetu naših ideja. Budući da ne posjedujemo takvu ideju koja

---

¹⁶ Ibid. Str. 17.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid. Str. 53.

bi za predmet imala nešto treće, tijelo i modusi mišljenja su ono jedino što opažamo, čime se ujedno dokazuje da je čovjek jedinstvo tijela i duha¹⁹. Konkretnije, to jedinstvo shvaćeno je paralelistički. Čuven je Spinozin stav: „Ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum (Red i veza ideja jednak je kao i red i veza stvari)²⁰“, a izveden je ponovo iz aksioma koji tvrdi da saznanje posljedice zavisi o saznanju uzroka i sadrži ga u sebi i nama je bitan za konačno definiranje slobode.

Spinoza zatim dalje kaže vezano za tjelesno-duhovnu koegzistenciju:

A ovo jedinstvo nitko neće moći razumjeti adekvatno ili jasno ako prije toga nije adekvatno upoznao prirodu našega tijela. Jer ono što smo dosad pokazali jest potpuno opće i ne odnosi se više na ljude nego na druge individue koje sve, iako u različitim stupnjevima, imaju dušu. (...) Da bi se, prema tome, odredilo čime se ljudski duh razlikuje od ostalih i čime nadmašuje ostale, nužno je da saznamo prirodu njegova predmeta, to jest prirodu ljudskoga tijela²¹.

A priroda je ljudskoga tijela takva da se sastoji od vrlo mnogo različitih individua od kojih je svaka vrlo složena i te su individue, pa onda i samo čovjekovo tijelo, aficirane na vrlo mnogo načina od drugih, vanjskih tijela te s druge strane, vanjska su tijela također aficirana čovjekovim tijelom. Iz toga proizlazi da je čovjekov duh sposoban opažati vrlo mnogo i utoliko je sposobniji u svojoj radnji ukoliko se na više načina može na njegovo tijelo utjecati. Od načina opažanja uočena su tri, no prije nego ih spomenemo, obratit ćemo pažnju na tvrdnju da čovjek nema adekvatnu ili istinitu spoznaju – a istinita je ona spoznaja koja je slaže sa svojim predmetom – svojega tijela ni duha, a ni jednako tako ni vanjskih tijela u slučaju kada ih opaža prema običnome redu prirode tj. neposredno, spontano. Kao prvo, ideja stanja čovjekova tijela u sebi ne sadrži adekvatno znanje vanjskoga tijela. Vanjsko tijelo je individuum koji aficira naše tijelo stoga jedna ideja sama nije dovoljna da bi se ono pravilno opazilo pa je potrebno uočiti odnos dvaju tijela, našega i vanjskoga. Drugo, ideja stanja čovjekova tijela u sebi ne sadrži ni znanje o vlastitome tijelu budući da je ono na mnogo načina aficirano te ujedno i nespoznatljivo iz ideje same. I treće, ideja stanja čovjekova tijela u sebi ne sadrži adekvatno znanje čovjekova duha. To proizlazi iz činjenice da ideja jednoga stanja čovjekova tijela ne sadrži njegovo adekvatno znanje te se tako ne slaže adekvatno s

---

¹⁹ Ibid. Str. 60.

²⁰ Bošnjak, Branko. *Povijest filozofije: razvoj mišljenja u ideji cjeline*. Zagreb: Nakladnički zavod Matice hrvatske, 1993. Sv.2. Str. 279.

²¹ Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 65.

prirodom duha²². Upravo na tragu razlikovanja neadekvatnih i adekvatnih ideja Spinoza razlikuje vrste spoznaje ili znanja i pritom generalno zaključuje:

Kažem izričito da duh nema ni o samome sebi, ni o svome tijelu, ni o vanjskim tijelima adekvatno nego samo nejasno i nepotpuno saznanje kada god on opaža stvari prema običnome redu prirode, to će reći, kada god izvana, naime, slučajnim susretom sa stvarima biva određen da promatra ovo ili ono; a ne kad god iznutra biva određen da razumije njihove suglasnosti, razlike i suprotnosti; jer kada god je on na ovaj ili na drugi način unutrašnje određen, promatra on stvari jasno i razgovijetno²³.

3.2. Vrste spoznaje

Tri načina spoznavanja stvari jesu, dakle, osjetilna spoznaja te razumska spoznaja i intuitivna spoznaja.

Osjetilna spoznaja odgovara gore spomenutim neadekvatnim idejama, ona je spoznaja prve vrste i naziva se još mnijenjem ili predstavljanjem. S jedne strane obuhvaća pojedinačne stvari koje su nam predstavljene pomoću osjetila, „nepotpuno, nejasno i bez reda za razum“, i tada se naziva opažanjem iz nepostojanoga iskustva, a s druge strane obuhvaća sjećanje koje nam navire pri pogledu na neku stvar ili pri percepciji znakova (npr. slušanju ili čitanju riječi).

Druga vrsta spoznaje je razumska. Ona je znanje druge vrste i koristi se općim (univerzalnim) pojmovima. Ti su pojmovi (npr. čovjek, konj, pas) nastali zbog toga što se mnogo predstava (npr. ljudi) obrazuje u čovjeku u isto vrijeme čime je njegova moć predstavljanja nadmašena do te mjere da duh ne može predstaviti male razlike između pojedinačnih predmeta (tj. ljudi) ni njihov broj te sebi predstavlja samo ono u čemu se svi predmeti slažu. Tim zajedničkim je tijelo bilo najviše aficirano, a duh to izražava jednim pojmom (u našem slučaju, *čovjek* ili *ljudi*), a pridaje ga mnogim predmetima²⁴. Za razliku od znanja prve vrste, znanje druge vrste nužno je istinito; ono više ne spoznaje nepotpuno i nejasno, već „jasno i razgovijetno“ (*clare*

---

²² Ibid. Str. 68.

²³ Ibid. Str. 76.

²⁴ Ibid. Str. 85.

et distincte) jer ono što je protiv prirode, to je i protiv razuma²⁵. Takav se stav temelji na tome da ono što je zajedničko svim stvarima ne može biti drukčije shvaćeno nego kao adekvatno²⁶.

Nadalje, u prirodi razuma je da stvari promatra kao nužne, ne kao slučajne jer takve su one po sebi, dakle, istinite, a ujedno ih promatra i pod nekim vidom vječnosti (*sub specie aeternitatis*). Nužnost stvari je sama nužnost vječne ili istinite božje prirode, pa ih se razumom nužno mora i motriti, a jednako tako, baratajući univerzalnim pojmovima koji ne objašnjavaju bit nijedne pojedinačne stvari, stvari se mogu razumjeti bez odnosa na vrijeme.

Posljednja vrsta spoznaje je intuicija. Dakle, ona je spoznaja treće vrste i ide od adekvatne formalne biti božjih atributa prema adekvatnom znanju biti stvari, odnosno stvar poima samom njezinom suštinom ili saznanjem njezinog najbližeg uzroka²⁷. Kako bi je lakše pojмили, Spinoza je uspoređuje s matematikom. Naime, kada bi nam bila ponuđena tri broja sa zadatkom da pronađemo četvrti koji će se odnositi prema trećem kao drugi prema prvome, mi bismo mogli poput trgovaca pomnožiti drugi sa trećim i produkt podijeliti s prvim, međutim za najjednostavnije brojeve to nam ne bi bilo potrebno. Na primjer, kada bismo imali zadane brojeve 1, 2 i 3, njima proporcionalan četvrti broj bio bi 6 i to bismo vidjeli intuitivno iz samoga odnosa prvoga broja prema drugome te potom lako zaključili koji je četvrti²⁸. Drugim riječima, sada nevezano za matematički primjer, radi se o tome da se stvari razumiju u odnosu na Boga, da su one u svim svojim obilježjima nužni produkti nužnosti Božje. Upravo intuicija za nas je najvažnija (za ovaj radi, ali i za čovjeka uopće) te će o njoj biti još govora u narednom poglavlju.

4. O slobodi

Na tragu ideja kojima smo se dosad bavili izvest ćemo i objasniti stav, što je i naš krajnji cilj, a to je zaključak – da je čovjekova sloboda spoznata nužnost. Kada govorimo o slobodi kod Spinoze, onda pod time mislimo dvije stvari koje ne obuhvaćaju česta, uobičajena razumijevanja slobode bilo kao slobodne volje bilo primarno kao pozicije realizacije htijenja

---

²⁵ Spinoza, Baruh de. *Rasprava o poboljšanju razuma*. Beograd: Kultura, 1956. Str. 40.

²⁶ Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 86.

²⁷ Spinoza, Baruch de. *Teologijsko-politička rasprava: dvojezično izdanje s pretiskom "Zagrebačkog primjerka" II. izvornog izdanja iz 1672. godine*. Zagreb: Demetra, 2006. Str. 53.

²⁸ Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 86.

spram nečega, već je riječ s jedne strane o slobodi supstancije i slobodi čovjeka s druge, pri čemu se potonja još udvaja na nepotpunu i potpunu slobodu.

4.1. Slobodna supstancija

Supstancija se smatra slobodnom, i to nužno slobodnom, jer nije moguće da bude dovedena u stanje trpljenja od bilo kojeg uzroka, kao što smo ranije pokazali. Ona djeluje prema samima zakonima svoje prirode ni od koga prisiljena i ni od koga potpomagana. Tako savršeno odvijajući se u skladu sa svojom prirodom, ona je jedina prava sloboda ili slobodni uzrok uopće (*causa libera*)²⁹.

4.2. Slobodan čovjek

A

Negaciju slobodne volje potrebno je sagledati pomoću tvrdnje da se razum i volja uračunavaju u stvorenu prirodu, u stvari koje su od Boga određene da nešto rade, koje se, dakle, nužno vladaju prema određenim principima. Razum, koji nešto „slobodno“ bira ovisno o htijenju ili volji, daje pojedinačnu ideju, modus mišljenja i kao takav uvijek je određen od drugog uzroka, drugog predmeta i ideje o tom predmetu. Čak i kada bi postojao beskonačni stvarni razum, potpuna komprehenzija (kao što je to, na primjer, sveznajući kršćanski Bog), on ne bi izašao iz svoje prirode unutar koje funkcionira, on bi ponovo birao na temelju svoje prirode jer je sam povrgnut božanskim principima prema kojima se vlada³⁰; za takav potencijalni super-um sve bi postalo ponderabilijama, ali ipak to ne bi bio razlog mogućnosti slobodnog odabira. Slobodna volja kao pojam je protuslovlje, što je ustvrdio i veliki Spinozin obožavatelj i samozvani spinozist Friedrich Nietzsche, tako da ne samo da slobodne volje nema nego ona kao takva nije ni moguća³¹.

Slobodnu volju, nadalje, nema ni sam Bog. Kao što smo naveli, Bog nije osoba ni bilo što drugo partikularno te shodno tomu ne može imati ni slobodnu volju.

---

²⁹ Ibid. Str. 21.

³⁰ Ibid. Str. 38.

³¹ Despot, Branko. „Nietzsche je spinozist“. *Čemu*. Vol 1, br. ¾. Zagreb: Udruženje studenata filozofije, 1994. Str. 94.

B

Na ovome bismo mjestu mogli ustanoviti razliku unutar ljudske slobode koju ćemo zvati nepotpuna i potpuna sloboda. Iako se takva distinkcija i terminologija *explicite* ne javljaju u samome djelu, one se po smislu mogu uočiti. Nepotpuna sloboda je bivanje čovjeka na način da se (nepotpuno) samoodržava pomoću drugih partikulariteta. Čineći ono što ga ne ugrožava, ali ni ne osamostaljuje, njegova moć raste i on postaje više svoj, on postaje *prirodniji*, međutim ne i potpuno realiziran u skladu sa svojom prirodom. Takva sloboda obuhvaća, primjerice, poštenje, naklonost, trud da se negativnosti drugih prema sebi zamijene ljubavlju, veselost, umjereni osjetilni zadovoljstva i ostalo. Sve nabrojane situacije čine život vođen razumom i traže da djelujući pojedinac su-rađuje s drugim pojedincem i upotrebljava materijalne stvari za vlastitu korist (odbacujući nerazumne dogmatske prigovore autoriteta, zablude i praznovjerja³²), pri čemu je on automatski ograničen da nešto učini samostalno (a samostalnost je *conditio sine qua non* slobode). Razmotrimo li ovdje konkretno primjer osjetilnoga zadovoljstva vezanoga za uživanje u hrani ili spolnome odnosu, vidjet ćemo da ovdje ljudsko biće realizira svoja htijenja i bivanje, da djelomično održava svoje biće na osnovi stjecanja vlastite koristi, da realizira sebe do određene mjere – jer ono zbog Drugih (hrana, tijelo ili što već) nikada nije posve neometano postojeće biće – a tu tvrdnju isto tako potkrepljuje i ova postavka:

*Čovjek kojim upravlja razum slobodniji je u državi, gdje živi prema općoj odluci, nego u samoći, gdje sluša samo sebe*³³.

C

Što se tiče ljudske slobode i naše vrhovne tvrdnje, njezin ćemo dokaz izvesti na temelju izdvojenih stavova koji će nam poslužiti kao osnova i slijed zaključivanja. Izdvojit ćemo prve dvije definicije i prvu postavku trećega dijela „Etike“ te postavku 23, izvedeni stav postavke 32 i fragment primjedbe postavke 36 iz petoga dijela istoga djela kako bi dokaz bio što jednostavnije prikazan:

---

³² Spinoza, Baruch de. *Teologijsko-politička rasprava: dvojezično izdanje s pretiskom "Zagrebačkog primjerka" II. izvornog izdanja iz 1672. godine*. Zagreb: Demetra, 2006. Str. 57.

³³ Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 236.

(1) Postavka 1, 3. dio.

Naš duh nešto radi, a nešto trpi. Naime, ukoliko ima adekvatne ideje, utoliko nužnim načinom nešto radi, a ukoliko ima neadekvatne ideje, utoliko nužnim načinom nešto trpi³⁴.

(2) Definicija 2, 3. dio.

Kažem da mi radimo kada se nešto u nama ili van nas događa, čiji smo mi adekvatni uzrok; to će reći, kada nešto u nama ili izvan nas slijedi iz naše prirode, što se pomoću nje same može jasno i razgovijetno razumjeti. A naprotiv, kažem da trpimo kada se u nama nešto događa, ili iz naše prirode nešto slijedi, čiji smo mi samo djelomični uzrok³⁵.

(3) Definicija 1, 3. dio.

Adekvatnim uzrokom zovem onaj čija se posljedica može shvatiti jasno i razgovijetno pomoću njega samoga. A neadekvatnim ili djelomičnim uzrokom zovem onaj čija se posljedica ne može razumjeti pomoću njega samoga³⁶.

(4) Postavka 23, 5. dio.

Iz treće vrste znanja proizlazi najviše zadovoljenje ili blaženstvo duha koje može postojati³⁷.

(5) Fragment iz primjedbe postavke 36, 5. dio.

[S]pas ili blaženstvo ili sloboda³⁸.

(6) Izvedeni stav postavke 32, 5. dio.

Iz treće vrste znanja proizlazi nužnim načinom intelektualna ljubav prema Bogu, [dakle] radost praćena idejom Boga kao uzrokom³⁹.

---

³⁴ Ibid. Str. 103.

³⁵ Ibid. 101.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid. Str. 257.

³⁸ Ibid. Str. 274.

³⁹ Ibid. Str. 277.

Kao i kod supstancije, sloboda je i kod čovjeka rad, djelovanje, aktivnost, točnije, aktivnost samorealizacije. Međutim, ta aktivnost kod čovjeka nije vječna poput supstancijalne i moguća je samo kao spoznavanje višega stupnja, kao što vidimo iz (1), te ponajprije kao spoznavanje trećom vrstom. Tako spoznavajući čovjek posjeduje adekvatne ideje i aktivan je, što će prema (2) reći da je adekvatan uzrok nečemu u sebi ili izvan sebe, što nadalje prema (3) znači da je nečemu uzrok sam, samostalan. Obrazloženje zašto je on uzrok sam ili zašto se njegova posljedica može shvatiti samo pomoću njega samoga je slijedeće: iz adekvatne ideje, koja čini bit duha, nužno slijedi posljedica koja je također adekvatna ideja u posjedu istoga duha i na taj način duh je sebi samome uzrok. Drugim riječima, Bog koji se objašnjava ljudskim duhom ili „kao aficiran adekvatnom idejom“ nužno sam sebe proizvodi kao aficiran drugom adekvatnom idejom (jer nema stvari iz koje ne bi proizašla posljedica i nema adekvatne ideje iz koje ne bi proizašla adekvatna ideja). S obzirom na to da, prema paralelizmu, tijelo prema van miruje te zbog toga na duh kroz opažanje ne djeluju vanjske stvari, čovjek trećom vrstom spoznaje misli Boga te se, prema (4) i (5), samostalno realizira i biva slobodnim. Dakle, ono što smo prije svega željeli pokazati svedeno je na to da čovjek najopćenitijim mišljenjem misli Boga koji je jedini nužnost – shvaća kako stvari proizlaze i kako su određene nužnošću božanske prirode – i tako postoji sam, ili što je isto, sebe proizvodi sam, neometan i nepotpomognut te samim time biva slobodan.

D

U prethodnom smo odjeljku metafizički pokazali što sloboda jest, ali bez odnosa s čovjekovom osjećajnošću, iako je o njemu bilo naznaka. Kako bismo, dakle, razumijevanje slobode upotpunili ovim emocionalnopsihološkim gledištem, za drugi dio dokaza koristit ćemo pojam afekt. Kao „dobar učenik“ i nastavljajući Descartesove filozofije, Spinoza je uvelike bio pod utjecajem učiteljeva izučavanja strasti, mada je u svojem istraživanju ipak posve drugačije okvalificirao čitavu problematiku⁴⁰.

Afekt je, prema njegovoj definiciji, stanje tijela kojim se moć djelovanja samog tijela povećava ili smanjuje, kao i ideja tog stanja⁴¹. Spinoza navodi tri osnovna, a to su žudnja, radost i žalost. Žudnja je ljudski nagon da se biće održi, zajedno sa sviješću o samom sebi. Radost je stanje prijelaza kojim duh prelazi većem savršenstvu, dok je žalost stanje prijelaza

---

⁴⁰ Kangrga, Milan. *Etika: osnovni problem i pravci*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2004. Str. 159.

⁴¹ Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 188.

kojim duh prelazi manjem savršenstvu. Od ostalih, izvedenih afekata možemo istaknuti ljubav, koja je radost praćena idejom vanjskoga uzroka i mržnju, koja je žalost praćena idejom vanjskoga uzroka⁴² te, primjerice, zavist – mržnju koja čovjeka tako ispunjava da se on žalosti zbog sreće drugog i da se raduje zbog tuđeg zla⁴³, sram – žalost praćenu idejom nekog djela za koje smatramo da ga drugi kude⁴⁴, naklonost – ljubav prema nekome tko je drugome učinio nešto dobro i drugi⁴⁵.

Ukratko, Spinoza tvrdi da čovjek, adekvatno spoznavajući, prelazi većem savršenstvu i ispunjava se radošću, on posjeduje afekt radosti. Ta se njegova radost zove ljubav ako je praćena idejom nekog vanjskog uzroka. Kada se ta ideja odnosi na Boga kao uzrok, tada čovjek voli Boga i to, kao što zaključujemo iz (6), intelektualnom ljubavlju. *Amor Dei intellectualis* ili intelektualna (duhovna) ljubav spram Boga, po nekima vrhovni pojam Spinozina filozofskoga sistema⁴⁶, postaje emocionalni klimaks jer upravo voleći Boga čovjek biva najradosnijim. To će reći, ideja o Bogu, koja se nužno odnosi na više stvari, više ispunjava duh budući da afekt, na temelju kojeg duh opaža stvari pod vidom vječnosti, obuhvaća velik broj stvari ili uzroka. Ona, dakle, sadrži pojam supstancije/atributa i stvari koje iz njih proizlaze shvaćene općenito, univerzalnim pojmovima tj. obuhvaća njihove formalne biti ili zakonitosti. Stvari se spoznaju trećom vrstom znanja i tako su motrene pod vidom vječnosti, kao dio Božje vječnosti, onog Općeg. Otuda ukoliko čovjek više spoznaje, samoga sebe i druge stvari, utoliko je njegova ljubav spram Boga veća. Drugim se riječima može kazati da je ta ljubav ljubav kojom Bog samoga sebe voli: riječ je o radnji kojom Bog, objašnjen ljudskim duhom, promatra samoga sebe u pratnji ideje o sebi⁴⁷.

4.3. Sloboda kao najveća vrlina

Tako je sloboda kao *amor Dei intellectualis* i na području emocija proglašena netrpjenjem. Ona je, nadalje, oformljena kao spoznaja nužnosti, i najveća vrlina, čime je njezin pojam uklopljen u područje etike. Vrlina je, kao što definicija kaže, sama bit stvari, istrajanje u svome biću ili priroda kojoj je omogućeno da bude ona sama, da djeluje pomoću svojih

---

⁴² Ibid. Str. 190.

⁴³ Ibid. Str. 191.

⁴⁴ Ibid. Str. 193.

⁴⁵ Ibid. Str. 194.

⁴⁶ Šajković, Radmila. „Filozofija Baruha de Spinoze“. U: Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 64.

⁴⁷ Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 271.

zakona. Biće bez vrline ne odgovara svojoj biti, naprotiv, čovjek je tim više vrô što više uspijeva održavati svoje biće. Bit razuma, koji čovjeku pripada, je duh kada misli *clare et distincte*, što će reći da je znanje „prva i jedina osnova vrline“⁴⁸ te se samim time znanje Boga kao onoga najvišega što se može spoznati ustrojava kao najveća vrlina. U konačnici, mudrac je postavljen kao ljudski ideal što se izdiže nad nezalicama. Potonji su na mnogo načina pritisnuti vanjskim uzrocima i nikada ne posjeduju pravo zadovoljenje duše, dok mudrac, naprotiv, svjestan sebe, Boga i stvari jedva poznaje duševni nemir⁴⁹. Tu najvišu težnja čovjeka moguće je zadovoljiti, mada su prepreke svekolike, pa je tako na samom kraju „Etike“ iskazana svjesnost o nenaklonjenosti prirode čovjeku:

*[Z]aista, mora biti teško ono što se tako rijetko nalazi. Jer kako bi moglo biti da ga gotovo svi zanemaruju kada bi spasenje bilo pri ruci i kada bi se, bez mnogo truda, moglo naći. Ali sve uzvišeno isto je tako teško kao što je rijetko*⁵⁰.

5. Zaključak

Dosad rečenim htjeli smo eksplicirati stanje slobode i njezin etički kontekst videne „kroz Spinozine naočale“, posudimo li Heineov izraz. Ovdje koncizna, ali u izvorniku iznesena na gotovo tristo stranica, Spinozina eksplikacija bavi se složenom materijom i zahtijeva od recipijenta poprilično vremena, truda i strpljenja, čega je filozof i bio svjestan. Pogledamo li tekst poznat pod nazivom „Kratka rasprava o Bogu, čovjeku i njegovoj sreći“, što je poslužio kao skica za pisanje „Etike“, vidjet ćemo kako se Spinoza obraća svojim prijateljima moleći ih da ne žure u pobijanju izrečenoga te da o tome duže i precizno razmišljaju⁵¹. Isto je tako s čitateljske strane izjavljeno kako sadržaj „Etike“ postaje jasnijim pažljivim udublivanjem, kako se ne čita jednom i samo jednom već će se čestim vraćanjem na stavove, koji su na prvi pogled nerazumljivi, izgubiti karakter nečega dalekoga i nejasnoga⁵².

---

⁴⁸ Ibid. Str. 266.

⁴⁹ Ibid. Str. 280.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Šajković, Radmila. „Filozofija Baruha de Spinoze“. U: Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 12.

⁵² Atanasijević, Ksenija. „Komentari na Spinozinu Etiku“. U: Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 313.

Naslov ovoga diplomskoga rada iz područja filozofije određenim svojim riječima stvara očekivanje bavljenja ontološkom i epistemološkom (pa i psihološkom) tematikom. Upravo je ona iskorištena kao pripremanje terena za primarni cilj istraživanja, nakon čega je napisano ključno poglavlje pomoću izloženog slijeda odabranih postavki, koji je poslužio kao kostur u finalnom obrazloženju pojma slobode.

Ovdje žarišni pojam ljudske slobode shvaćen je kao spoznaja nužnosti. Nužnost pripada Bogu (oblikovan panteizmom koji Schopenhauer zove rafiniranijim oblikom ateizma⁵³) ili prirodi, Svijetu, Svemu koje može biti spoznato samo posebnom vrstom spoznaje zvanom intuicija i koja, nadalje, kao najviše sposobnost duha uspostavlja adekvatnu samorealizaciju čovjeka – slobodu, a onda ujedno i istinsku sreću ustrojenu kao *amor Dei intellectualis*. To će reći, čovjek je „čist“ čovjek tek kao omogućenost da maksimalnom kontemplacijom ostvaruje svoju bit, sebe, ili, što je isto, čovjekova priroda u punini nije ništa drugo nego sloboda.

Od brojnih neprolaznih teorijskih problema koji se kroz spinozizam nameću, dva se, vezana striktno za tematiku o slobodi, doimaju posebno zanimljivima:

- a) Negativno rješenje po pitanju slobodne volje, prema mojem mišljenju, radikalizirano je do njezine nezamislivosti. Kako se čini, čovjek ne samo da je „bačen“ u svijet, svijest i slobodu volje, da je nesvojevoljno osoba i površna slobodna volja, nego je ta osoba i takva sloboda privid, lažno Ja. Ja nikad ne može biti pravi Ja jer je kao biće samo funkcija „svoje“ biti. Ili, *Je est un Autre* (Ja je Drugi). Ali ne u lakanovskom smislu da nužno zaobilazi svoju primordijalnu žudnju⁵⁴ nego uopće kao stvorenost ili modus ostaje bez originalnosti i zapravo nije (ne)tko.
- b) Autentičnost spinozijanskoga kontemplativnoga i bogoljubnoga bića čišća je od one koju je polubezbožničkoj moralnoj svijesti današnjega čovjeka donio egzistencijalistički diskurs (u užem i širem smislu). Naime, kod Spinoze se intuitivno motrenje Boga ostvaruje s odmakom od svekolikog konkretnog i na taj se način biće osamostaljuje ili o-slobođuje. Dok, uzmemo li za primjer Heideggera, kako ja to razumijem, autentičnost bića, kao laćanje i planiranje sebe s odmakom samo od Se, uzima drugost u obzir i ona nije posve samostalnost.

---

⁵³ Šajković, Radmila. „Filozofija Baruha de Spinoze“. U: Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983. Str. 44.

⁵⁴ Fink, Bruce. *Lakanovski subjekt: između jezika i jouissance*. Zagreb: Kruzak, 2009. Str. 14.

U spomenutoj „Kratkoj raspravi“ Spinoza obećava i radost za uporne čitatelje koji će ga razumjeti, pri čemu Platonova alegorija o spilji jako dobro odgovara našim prilikama. Tim više, da se radi o pravom kuriozitetu, govori nam radost intelektualne ljubavi prema Bogu koja je zagovarana kao (najveće) dobro za čovjeka i koja, ujedno, proizlazi iz samoga razumijevanja Spinozina filozofiranja. Gledano u cijelosti, ono spada u najvišu klasu povijesne filozofske misli, nezaobilazne je spoznajne vrijednosti, cijenjeno od mnogih drugih velikana uma što su se na ovaj ili onaj način smatrali spinozistima (prije svih J. W. Goethe, njemački idealisti, F. Nietzsche). Stoga na koncu, zajedno s Hegelom, možemo ustvrditi:

*Ili spinozizam, ili nema filozofije*⁵⁵.

* * *

---

⁵⁵ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Filozofija povijesti*, Zagreb: Naprijed, 1966. Str. 92.

LITERATURA

Knjige

Bošnjak, Branko. *Povijest filozofije: razvoj mišljenja u ideji cjeline*. Zagreb: Nakladnički zavod Matice hrvatske, 1993. Sv.2.

Fink, Bruce. *Lakanovski subjekt: između jezika i jouissance*. Zagreb: Kruzak, 2009.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Filozofija povijesti*, Zagreb: Naprijed, 1966.

Kangrga, Milan. *Etika: osnovni problem i pravci*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2004.

Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Izabrani filozofski spisi*. Zagreb: Naprijed, 1980.

Ravlić, Slaven (ur.). *Hrvatska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2008. Sv. 8.

Spinoza, Baruch de. *Teologijsko-politička rasprava: dvojezično izdanje s pretiskom "Zagrebačkog primjerka" II. izvornog izdanja iz 1672. godine*. Zagreb: Demetra, 2006.

Spinoza, Baruh de. *Rasprava o poboljšanju razuma*. Beograd: Kultura, 1956.

Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983.

Šentija, Josip (ur.). *Opća enciklopedija*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1981. Sv. 7.

Radovi iz knjige

Atanasijević, Ksenija. „Komentari na Spinozinu Etiku“. U: Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983.

Šajković, Radmila. „Filozofija Baruha de Spinoze“. U: Spinoza, Baruh de. *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1983.

Žunec, Ozren. „Benedikt de Spinoza“. U: Spinoza, Benedikt de. *Etika: dokazana geometrijskim redom*. Zagreb: Demetra, 2000.

Radovi iz časopisa

Despot, Branko. „Nietzsche je spinozist“. *Čemu*. Vol 1, br. ¾. Zagreb: Udruženje studenata filozofije, 1994.